

‘Dan heeft het leven voor mij geen zin’

Zelfdoding: Het belang van een hermeneutisch ethisch perspectief

Zelfmoordpreventie of recht op een menswaardig einde?

De laatste jaren duiken steeds meer ethische vragen op omtrent de bepaling van het recht op een menswaardig einde. Sinds euthanasie in het geval van ondraaglijk lijden onder specifieke voorwaarden kan worden toegestaan, rijst de vraag wat precies moet worden verstaan onder ondraaglijk lijden en of de aanwezigheid van een aantoonbare zware fysische of psychische ziekte daarin de enige maatstaf kan en mag zijn.¹ Steeds vaker wordt de vraag gesteld of ouderen die levensmoe zijn of bijvoorbeeld samen met hun ongeneeslijk zieke partner willen sterven niet ook een recht op een menswaardig einde moet worden toegekend. Zo werd in Nederland onder meer de organisatie ‘Uit Vrije Wil’ opgericht, die pleit voor de legalisering van de hulp die anderen bieden bij het beëindigen van het leven van ouderen op hoge leeftijd die dat leven als voltooid beschouwen.² Twintig jaar geleden al ijverde rechtsgeleerde Huub Drion voor het vrijgeven van een dodelijke pil aan mensen boven de zeventig, zodat zij daarmee de kans krijgen om op een rustige manier uit het leven te stappen wanneer ze dat wensen. De bijkomende specifieke ethische problemen, verbonden met het vrijgeven van zo’n pil, zoals de emotionele druk die daarmee wordt uitgeoefend op een hulpbehoevende bejaarde die zo’n pil in het nachtkastje heeft liggen en zich ten aanzien van zijn omgeving en de maatschappij steeds schuldiger gaat voelen over de last van zijn aanwezigheid, waardoor hij zich bijna verplicht zou kunnen gaan voelen om die pil in te nemen, of de problemen omtrent een tiener die van het bestaan van die pil afweet en zich nadat hij gedumpte werd door zijn vriendinnetje of niet naar huis wil met slechte schoolresultaten op het idee zou kunnen komen er bij zijn grootouders naar op zoek te gaan, wil ik hier terzijde laten. Wat mij van groter belang lijkt is de dieperliggende ethische problematiek die aan deze specifieke overwegingen ten grondslag liggen. Een problematiek die niet enkel verband houdt met euthanasie, maar met het gegeven van zelfdoding in het algemeen. Want terwijl sommigen strijden voor het recht om zelf te bepalen wanneer en hoe men wil sterven, zijn er anderen die alles in het werk stellen om zelfdoding, vooral bij jongere generaties, te voorkomen. Geen onterechte bekommernis, want de cijfers zijn vaak schokkend: Elk jaar stappen wereldwijd gemiddeld 1 miljoen mensen uit het leven. In België behoort zelfdoding tot één van de belangrijkste doodsoorzaken in de leeftijdscategorie van 20 tot 34 jaar. Het gemiddelde ligt in

¹ Peuteman, Ann: “Over en Oud” in *Knack*, 2011(20), p. 26-30.

² <http://www.uitvrijewil.nu/>. (geraadpleegd op 5.06.2011)

ons land op 7 zelfdodingen per dag.³ De vraag die daarbij opkomt is: Waarom willen zoveel mensen dood? Een vraag die niet alleen tot een cultuurfilosofische maar ook tot een diepgaande ethische reflectie dwingt. Wanneer zoveel mensen op een gegeven moment tot het besluit komen dat het leven niet meer de moeite waard is om (door hen) geleefd te worden, moet de overweging die daaraan vooraf gaat vanuit ethisch perspectief ernstig genomen worden. Meer bepaald wijst het op een andere vorm van ethische reflectie dan degene die in de meeste grote ethische systemen besloten ligt. Immers, wanneer we die ethische theorieën bekijken, lijken zij allemaal op één of andere manier de waarde van het leven al te vooronderstellen. Terwijl het geval van zelfdoding nu juist duidelijk maakt dat die waarde in heel veel concrete gevallen helemaal niet zo vanzelfsprekend of voor het subject direct herkenbaar is. Dit toont aan dat er op een meer fundamenteel niveau reeds een ethische reflectie plaatsvindt, die door de meeste ethische theorieën helemaal niet wordt geëxpliciteerd of mee opgenomen. Dit verwijst door naar de noodzaak van een complementaire en meer fundamentele ethische theorie, die een plaats weet toe te kennen aan het soort ethische weten dat niets te maken heeft met een abstracte ethische theorie waarnaar men zijn handelen kan richten, maar dat maar in de concrete ervaring zelf tot stand komt. De ethische theorie die dit ethisch voorverstaan onder woorden brengt is de hermeneutische ethiek.

De waarde van het leven vanuit hermeneutisch perspectief

Een hermeneutische ethiek expliciteert het soort weten dat in de directe confrontatie met bepaalde ervaringen of situaties tot stand komt. Het is een direct weten in die zin dat het niet bemiddeld wordt door een theorie of door bepaalde doeleinden die om een concrete toepassing vragen, maar juist rechtstreeks vanuit een bepaalde praxis verkregen wordt. Je kan het niet op voorhand leren of je toe-eigenen. Dit maakt ook dat dit soort kennis hoogst subjectief is. Niet in de zin dat het een louter relatieve kennis is, die enkel en alleen voor jou geldt, maar doordat je ze maar kan verkrijgen door zelf met bepaalde gegevens geconfronteerd te worden. De hermeneutische ethiek gaat terug op een hermeneutische traditie binnen de filosofie die vooral door Heidegger verder ontwikkeld en geradicaliseerd werd. Voor Heidegger is het zijn van de mens altijd Dasein, het altijd al op een interpreterende manier in de werkelijkheid staan. Het bestaan toont zich dan ook maar aan mij, als een op de toekomst gericht wezen, vanuit de positie waarin ik mij hier en nu bevind. Om die reden is het bestaan dan ook een opdracht, die ik zelf, vanuit het zijnsverstaan dat ik maar vanuit mijn gesitueerdheid kan verkrijgen, op elk moment te voltrekken heb naar de toekomst toe. Gadamer knoopt in *Wahrheit und Methode* aan bij Heideggers existentiële hermeneutiek om te expliciteren hoe de taak van de menswetenschappen zich afgrenst tegen

³ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Zelfmoord>. (geraadpleegd op 5.06.2011)

die van de natuurwetenschappen. Hij toont aan dat de menswetenschappen bekommerd horen te zijn om het waarheidsgebeuren zoals dat zich aan de mens slechts in een bepaalde praxis kan openbaren. Gezien de aard van dat gebeuren is daarvoor geen vooraf bepaalde strikte methode beschikbaar. De methode is immers wat men in dat gebeuren juist steeds opnieuw op het spoor moet komen. Verwijzend naar Aristoteles actualiseert Gadamer het deugdethisch perspectief en laat zien dat er bij hem een bepaald soort ethisch weten te vinden is dat niet zonder meer praktisch is, het gaat wel degelijk om een kennis, maar ook niet theoretisch aan te leren valt. Het is een weten dat voortkomt uit de praxis waarin het wordt verworven. Daarbij legt hij onder meer nadruk op het verschil tussen een technisch weten, dat wel degelijk vooraf aangeleerd kan worden en dan in de praktijk slechts moet worden toegepast en een zedelijk weten waarvoor geen vooraf weten mogelijk is. Het enige wat voorhanden is, zijn de grondpatronen die door een cultuur en door opvoeding op een bepaalde manier worden aangereikt, maar die precies betekenisloos blijven, zolang ze niet door het subject in de toepassing zelf worden ervaren en begrepen. Dit soort zedelijk weten en het expliciteren ervan is wat een hermeneutische ethiek kan worden genoemd.

Met betrekking nu tot de problematiek van zelfdoding lijkt mij dit soort zedelijk weten iets te onthullen wat in elke andere ethische theorie precies vergeten wordt, namelijk dat de waarde van het leven zelf niet vooraf gegeven is. Het is geen waarde die kan worden aangeleerd, ze kan ook niet vanuit een abstractie worden gevat, maar enkel worden begrepen en bijgevolg beleefd vanuit mijn concrete situatie hier en nu. Het leven is dus niet iets wat een absolute waarde heeft, die voor iedereen zonder meer duidelijk is. Het is juist een waarde die op ieder moment om een interpretatie vraagt, een interpretatie die mij maar door de praxis, het beoefenen zo men wil, van het leven zelf wordt aangereikt. Het leven is een praxis die op ieder moment opnieuw door het subject als waardevol dient te worden begrepen. In die zin is het ook een activiteit die oneindig is. De waarde van het leven moet steeds opnieuw worden ontdekt en waargemaakt. Dit betekent echter niet dat ieder individu op ieder moment zomaar aan zijn lot is overgelaten. Culturele inbedding en traditie hebben wel degelijk een rol te spelen, maar kunnen de waarden die zij aanreiken niet op een abstracte manier duidelijk maken of overbrengen.⁴ Ze moeten door het individu zelf worden geïncorporeerd en dit kan alleen maar door ze in de praktijk van het leven zelf te ontmoeten en te herkennen. Een hermeneutische ethiek heeft de taak om gevoelig te maken voor die ontmoeting. Het is dan ook zeker niet zo dat het individu helemaal van de grond af aan zou moeten of zelfs maar zou kunnen beginnen. De cultuur en leefwereld waarin hij zich bevindt, zijn 'gesitueerdheid', spelen wel degelijk een cruciale rol in zijn ethisch verstaan en handelen. Alleen is het een verstaan dat maar in de handeling zelf tot begrip komt. Het kan op geen enkele manier vooraf worden verworven. Het is daardoor een voltrekken van verstaan, een verstaansgebeuren, zo

⁴ Denken we hierbij ook aan het onderscheid tussen kennismededing en mededing van kunnen zoals dat gemaakt wordt door Kierkegaard.

men wil, dat tegelijk een zelfverstaan is. Het verstaan maakt immers de waarde van mijn particulier leven, die door de gesitueerde ontdekking ervan een waarde *voor mij* wordt, aan mij duidelijk.

Het terugwijken van de waarde van het leven

Wanneer iemand, om welke reden en op welke leeftijd dan ook - sta mij toe om de uiteenlopende psychische en fysische redenen die hiertoe aanleiding kunnen geven onbesproken te laten- aan zelfdoding denkt, is dat een teken dat de zin van het leven hem op dat moment niet duidelijk is. Hij ziet de betekenis van zijn leven niet (meer) in. Of beter, en dat lijkt in sommige gevallen een belangrijke nuancering, hij kan niet begrijpen waarom hij een leven, dat voor hem om één of andere reden in de toekomst niet meer de betekenis kan hebben die het nu heeft of die het in het verleden heeft gehad, nog langer in stand zou houden. Dit betekent nog niet noodzakelijk dat hij de waarde die het leven voor anderen heeft niet meer zou kunnen begrijpen, of niet meer met hen zou kunnen meevoelen en hen het beste zou kunnen toewensen, hij herkent die waarde alleen niet meer als iets wat *op hemzelf* betrekking heeft en door hem dient te worden waargemaakt. Deze waarde wijkt dus met andere woorden op één of andere manier terug en kan niet meer in het hier en nu inzichtelijk worden gemaakt.

Een cruciale factor in het inzien van die waarde van het leven lijkt mij de mate waarin men in staat is zijn eigen leven als een coherent geheel te interpreteren. Men moet op één of andere manier de gebeurtenissen en waarden die het leven zijn zin verlenen op elkaar kunnen betrekken. Wanneer er iets ingrijpends gebeurt waardoor een bepaalde waarde die voor mij essentieel geworden is, plots niet meer op mijn leven van toepassing is of niet meer geïntegreerd kan worden in een geheel van andere waarden, of wanneer ik om eender welke andere reden de waarden die mijn leven uitmaken niet meer kan ervaren als op mij betrekking hebbend, breekt er iets op in mijn zelfverstaan. Mijn concrete, particuliere leven en datgene wat de waarde ervan uitmaakt, zijn niet meer in overeenstemming, waardoor het belang dat ik eraan hecht ook op één of andere manier verdwijnt. De waarde ervan wordt abstract, ik ervaar het niet meer als iets wat door mij kan of moet worden ingevuld. Ik ervaar het leven als iets wat onbegrijpelijk is geworden. Natuurlijk is deze incoherentie in principe iets waardoor men voortdurend wordt bedreigd. Het leven staat nooit stil. Steeds opnieuw doemen er nieuwe gebeurtenissen en andere mogelijke interpretaties van bestaande waarden voor mij op. Het verhaal van mijn leven vraagt dan ook voortdurend om kleine herinterpretaties. Wanneer er iets ingrijpends gebeurt moet er een grondige herformulering plaatsvinden om het veranderde perspectief een plaats te kunnen geven in het geheel. Maar voor mensen die, bijvoorbeeld door verminderde mentale weerbaarheid of door ouderdom, niet meer de moed vinden of niet meer de kracht hebben om telkens opnieuw die herformulering door te voeren en bijgevolg de waarden zoals die door een maatschappij

worden aangereikt en de manier waarop die door hen kunnen worden begrepen en toegepast niet meer op elkaar betrokken kunnen zijn, waardoor er, om het met Gadamer's terminologie uit te drukken, geen *horizonversmelting* meer kan plaatsvinden, wordt het leven abstract en verliest het elke zin en betekenis. De waarde van het leven wijkt dan terug en is niet meer door hen te vatten.

Het feit dat de waarde van het leven niet meer kan worden ingezien wil echter nog niet noodzakelijk zeggen dat geen enkele waarde meer kan worden herkend. Precies op dit punt immers kan het sterven van grote betekenis worden voor iemands levensinvulling en zelfverstaan. Precies aan het sterven wordt nu een waarde toegekend die het voordien niet had. Men probeert zichzelf nu niet meer als een levend, maar als een stervend persoon te begrijpen. Er wordt dan ook gestreefd naar een einde dat de waarde van het mens-zijn voldoende reflecteert en in zich opneemt, naar een menswaardig einde. Vaak is men heel zorgvuldig bezig met het uitkijken van de manier waarop men willen sterven en waarom. Men legt voor die keuze verantwoording af bij zichzelf en anderen en wenst het op die manier in te passen in het geheel van zijn levensverhaal en binnen het beeld dat men van zichzelf heeft. De waarden die nu door hem toegepast en begrepen kunnen worden hebben geen betrekking meer op de waarde van zijn (verdere) leven, maar op de waarde van zijn dood.

De Franse filosoof André Gorz schreef in een gepubliceerde brief aan zijn ongeneeslijk zieke vrouw niet lang voordat ze ervoor koos om samen uit het leven te stappen: "We leven nu 58 jaar samen en ik hou meer van je dan ooit. (...) Soms zie ik 's nachts het silhouet van een man achter een lijkwagen in een verlaten landschap. Ik ben die man. Ik wil niet bij je crematie aanwezig zijn, ik wil niet je as in een urn krijgen."⁵ In bepaalde gevallen kan zelfs nog maar het vooruitzicht op het verlies van iets of iemand die voor die persoon van onschatbare waarde is, het leven totaal betekenisloos maken.

Besluit: Het belang van hermeneutische ethiek

Het feit dat het sterven ook een zekere waarde in zich kan dragen wil natuurlijk niet zeggen dat de waarde van het leven niet ten allen tijde moet worden blijven verdedigd. Onze maatschappij heeft de verantwoordelijkheid om mensen zoveel mogelijk betrokken te houden op de waarde van hun eigen leven en het hen mogelijk te maken de zin ervan in te zien. Niettemin moet ook worden erkend dat die waarde niet vanzelfsprekend is. Ze verschijnt maar op een bepaalde manier aan het individu en kan ook op elk moment weer terugwijken. Vaak is dit terugwijken slechts tijdelijk. Soms houdt het langer aan en natuurlijk heeft een samenleving dan de taak om een interpretatie van die waarde opnieuw mogelijk te maken en zelfdoding waar mogelijk te vermijden. Daarbij is het in eerste instantie belangrijk dat er een ethische theorie bestaat die tegemoet komt aan de manier waarop ethische waarden

⁵ Gorz, André, *Lettre à D : Histoire d'un amour*, Paris: Galilée, 2006, 74 p.

betekenis krijgen in het menselijk leven, inclusief de waarde van dat leven zelf. Daar waar zelfdoding door een deugdethiek bijvoorbeeld als lafheid zou kunnen worden bestempeld, als een bewijs dat iemand de kardinale deugden niet wist na te leven en daarom zijn leven wel moest mislukken, moet dankzij een hermeneutische ethiek duidelijk worden dat de gerichtheid op deugden als moed of maat of rechtschapenheid het inzicht in de waarde van het leven al vooronderstelt, terwijl voor iemand die aan zelfdoding denkt die waarde nu juist helemaal niet meer duidelijk is, laat staan de waarde van een goed of een geslaagd leven dat doormiddel van die deugden zou kunnen worden nagestreefd. Ook een plichtsethiek kan op geen enkele manier tegemoet komen aan het zinverlies dat met zelfdoding gepaard gaat. Het stelt immers de waarde van het leven voorop als een absolute norm, terwijl het gaat om een waarde die door niemand kan worden herkend indien ze niet wordt toegepast. Daar waar de toepassing dus om één of andere reden faalt, is de waarde niet meer absoluut, maar juist onbegrijpelijk en zelfs onzinnig geworden.

Het fenomeen van zelfdoding dient dus door de ethiek ernstig te worden genomen. Albert Camus stelt in *De mythe van Sisyfus*: “De filosofie kent maar een werkelijk serieus probleem: de zelfmoord. Het oordeel of het leven al dan niet waard is geleefd te worden (...).”⁶ Dat is een kwestie die niet alleen door de filosofie kan worden uitgemaakt, maar precies door elk individu steeds opnieuw - zij het vaak impliciet en meestal bevestigend- beantwoord wordt. Van de bewuste morele afweging die daar vaak aan vooraf gaat getuigt het personage Hamlet uit het gelijknamige toneelstuk van Shakespeare: Zijn of niet zijn, dat is de vraag. Is het nobeler om te lijden en te leven of om de angst voor de dood te overwinnen en te sterven, te slapen? Omwille van het belang van deze vraag voor de zelfinterpretatie van ieder mens op ieder moment, welke altijd de mogelijkheid van een terugwijken van dat zelfverstaan in zich draagt, moet de ethiek deze vraag ernstig nemen. Geen enkele ethiek is daar zo goed toe in staat als een hermeneutische ethiek, die precies dit verstaan van waarden en de toepassing van waaruit ze tot stand kunnen komen, waarbij ook steeds de mogelijkheid van het betekenisverlies mee is opgenomen, kan thematiseren. Het gaat echter niet om een louter verduidelijkende ethiek, waarbij er dus een meer expliciete methodische ethiek wordt afgeleid uit een aanvankelijk nog niet helemaal tot verstaan gekomen oorspronkelijke ervaring. Een hermeneutische ethiek draagt expliciet zorg voor het soort ethische kennis dat direct voortkomt uit het telkens hier en nu opnieuw in de praktijk ontdekken, voor deze praktische verstandigheid zelf, deze *phronesis*. Misschien zijn de hoge zelfdodingcijfers wel een overduidelijk signaal van een steeds abstracter wordende samenleving waarin waarden, zoals ook de waarde van het leven zelf, betekenisloos dreigen te worden doordat ze niet meer vanuit een toepassing, maar vanuit een zuiver theoretische reflectie worden geformuleerd. Bovendien leven we vandaag te midden van een pluraliteit aan waarden, die niet altijd zonder meer met elkaar verzoenbaar zijn. Integendeel. Daarin bestaat dan ook het

⁶ Camus, Albert, *De myte van Sisyfus*, Amsterdam: De bezige bij, 1985, 163 p.

belangrijkste verschil tussen een hermeneutische ethiek en de klassieke deugdethiek: Dat het voortdurend tegen elkaar afwegen van die waarden, van de doeleinden die men zichzelf stelt en van de deugden die daartoe bijdragen zelf al een ethische reflectie veronderstelt.

Het is 15u13. Vandaag zijn het er in België al 10. Examenperiode. Blijkbaar is er nog steeds heel wat dat in de studieboeken niet te vinden valt en ook nooit te vinden zal zijn. Of zoals een hulpverlener het formuleerde: "Die mensen wilden misschien dood, maar waarschijnlijker is dat ze vooral wilden leren hoe ze moeten leven."⁷

⁷ <http://www.cijfers.net/zelfmoord.html>. (geraadpleegd op 5.06.2011)